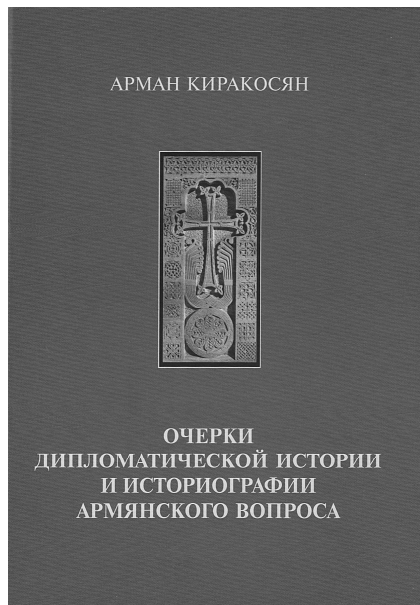

АРМАН КИРАКОСЯН. Очерки дипломатической истории и историографии Армянского вопроса, М., изд.-во «Российский писатель», 2016, 432 с.

Արտերկրում իրականացված հայագիտական բնույթի յուրաքանչյուր հրապարակում խիստ կարևորվում է թե՛ տվյալ թեմայի՝ օտարներին հասու դարձնելու տեսանկյունից, թե՛ հետազոտողի համար: Իսկ եթե հրապարակումը նվիրված է Հայկական հարցի պատմությանը, ապա այն կարևորվում է շատ ավելի, քանի որ խնդիրը շարունակում է այժմեական մնալ: Արման Կիրակոսյանի հեղինակությամբ Մոսկվայում լույս տեսած ժողովածուն ներառում է Հայկական հարցի տարբեր խնդիրների շուրջ հեղինակի վերջին երեքուկես տասնամյակում լույս տեսած ռուսերենով երեք տասնյակ գիտական աշխատությունների ընտրանին:

Հետազոտություններից մի քանիսը շարադրված են համահեղինակների՝ Ռուբեն Սաֆրաստյանի, Լևոն Էյրամջանցի, Ռուբեն Սահակյանի և Զոն Կիրակոսյանի հետ: Կարելի է ասել, որ ժողովածուն ռուսերենով առաջին ակադեմիական համապարփակ աշխատանքն է (բացառյալ «Армянский вопрос» (Ե., 1991) հանրագիտարանը), որտեղ ի մի են բերված Հայկական հարցի տարբեր խնդիրները՝ դրա ձևավորումից մինչև մեր օրերը:

Ժողովածուն կազմելիս հեղինակն առաջնորդվել է ժամանակագրական-թեմատիկ սկզբունքով, համենայն դեպս հոդվածները ներկայացվում են այնպես, որ ընթերցողի մեջ լիարժեք պատկերացում է ստեղծվում միջազգային դիվանագիտության վերջին մեկուկես դարի բարդ խնդիրներից մեկի մասին: Գիրքը միաժամանակ առնվազն երկու խնդիր է լուծում՝ անցյալի մասնագիտական վերլուծության միջոցով ընթերցողին առաջարկում է դասեր քաղել ապագայում ձեռնարկվելիք քայլերի վերաբերյալ: Սրանում է հենց ժողովածուի այժմեականությունը, երբ Հայաստանը մեր օրերում կանգնած է միանգամից մի քանի մարտահրավերների առաջ, որոնք կանխորոշելու են երկրի

արտաքին (ու դրա հետ սերտորեն առնչվող՝ ներքին) քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Ցանկալի կլիներ, որ հեղինակը կիսվեր սեփական մտորումներով Հայկական հարցի պատմության հրամցած դասերի մասին:

Բազմափորձ գիտնական-դիվանագետի¹ ժողովածուի հոդվածները ցույց են տալիս նաև անհատ դիվանագետների դերը Հայկական հարցի ելևէջումները ուղղորդելիս և կամ ինչ-ինչ ազդեցություններ գործելու փորձեր ձեռնարկելիս: Աշխատության էջերում հեղինակը տարանջատել է Հայկական հարցի մեջ ներգրավված պետությունների, դրանց ղեկավարների, քաղաքական գործիչների ու դիվանագետների ձեռնարկումները այդ երկրների մամուլում տեղ գտած տեղեկատվական և հրապարակախոսական հոդվածներից, լույս տեսնող գիտական հետազոտություններից: Այս կերպ հեղինակը ընթերցողին է թողնում լուծելու այն դիլեման, թե որքանով են երկրի քաղաքական ուղենիշը որոշողներն ազդվում հասարակական կարծիքից: Սա նույնպես կարող է ուսանելի լինել մեր օրերում:

Աշխատանքը բաղկացած է երկու բաժնից՝ «Հայկական հարցի պատմությունից» և «Հայկական հարցի պատմագրության և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցեր»: Նախաբանի փոխարեն ներկայացված է հեղինակի 2015 թ. լույս տեսած «Հայկական հարցի» և Հայոց ցեղասպանության համառոտ պատմություն» աշխատանքը: (Միանգամից նշենք, որ յուրաքանչյուր հրապարակում ունի սպառիչ մատենագիտական տվյալներ, իսկ ընթերցողի գործը հեշտացնելու նպատակով հոդվածներում հիշատակվող գրեթե յուրաքանչյուր գործչի կամ հեղինակի մասին տողատակի ծանոթագրություններում ներկայացված են համառոտ, սակայն բովանդակալից տեղեկություններ):

Ժողովածուի առաջին բաժինն սկսվում է Օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքական կյանքի գաղափարախոսական հիմքերից օսմանիզմին նվիրված աշխատանքով (որը Ռ. Սաֆրաստյանի՝ համապատասխան վերնագրով գրքի գրախոսականն է), որը թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչով էին պայմանավորված կայսրության քաղաքական զարգացումները հետագա գրեթե մեկ դարի ընթացքում: Սրան հաջորդում է մանրակրկիտ անդրադարձը օսմանիզմի քաղաքականության դրսևորումներից մեկին՝ Աբդուլ Համիդի հակահայկական գործունեությանը 1890-ական թթ.:

¹ Արման Կիրակոսյանը եղել է ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար, ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան Հունաստանում, ԱՄՆ-ում, ՀՀ ԱԳՆ փոխնախարար: Ներկայումս ՀՀ դեսպանն է Ավստրիայում և Հունգարիայում, ինչպես նաև ԵԱՀԿ-ում ՀՀ առաքելության ղեկավար, Վիեննայում ՄԱԿ-ի և այլ միջազգային կազմակերպություններում՝ ՀՀ մշտական ներկայացուցիչ:

Հաջորդող մի շարք հոդվածները այս կամ այն մանրամասնությամբ նվիրված են Մեծ տերությունների վերաբերմունքին Հայկական հարցին: Այս շարքում առաջինը վերաբերում է Հայկական հարցի շուրջ ռուս-անգլիական հարաբերություններին 1890-ական թթ. կեսերին, մի ժամանակաշրջան, որը հեղինակը բնութագրում է որպես ժամանակի Մեծ տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականության գագաթնակետ: Դեռևս 1979 թ. լույս տեսած այս հոդվածում, ինչպես նաև հաջորդիվ այլ համապատասխան հրապարակումներում, քննադատելով հանդերձ արևմտյան տերությունների գաղութատիրական վարքագիծը (այդ թվում և Մեծ Բրիտանիայի հայտարարությունները Հայկական հարցի շուրջ), հեղինակը (հղելով նաև այլ հետազոտողների) իրավամբ նշում է, որ «Ռուսաստանը ամուր ձևով կանգնած էր Թուրքիայի ստատուս-քվոն պաշտպանելու դիրքում և կասկածանքով էր վերաբերվում բրիտանական կառավարության «բարյացակամ» ժեստերին» (էջ 58), «Ռուսաստանը ամեն կերպ հրաժարվում էր Արևմտյան Հայաստանը զավթելու ընձեռված հնարավորությունից, միևնույն ժամանակ «հասկացնելով սուլթանին, որ ինքը նրա նկատմամբ հարկադիր միջոցների չի դիմի և անգամ թույլ չի տա, որ դա անեն ուրիշները, և որ ինքը բավարարվում է այն ձեռնարկումներով, որոնք սուլթանը ինքը կարող է իրագործել» (էջ 59), «ցարական դիվանագիտությունը (և անձամբ Նիկոլայ 2-րդը) հանուն Օսմանյան կայսրության անկման ձգձգման՝ բավականին անտարբեր էր վերաբերվում սուլթանական իշխանությունների և տեղական ֆանատիկոսների գազանային դատաստաններին Թուրքիայի հայ բնակչության նկատմամբ» (էջ 59) և այլն:

Նույն տարիների մեծբրիտանական «Spectacor» շաբաթաթերթի շուրջ 30 հրապարակումների վերլուծությունը ցույց է տալիս այդ երկրի իշխանությունների իրական՝ խոստումներով կերակրելու և «սովորական խաբեություն» (էջ 69) բնութագրվող վերաբերմունքը հայոց նկատմամբ, մինչդեռ մամուլը կոչ էր անում կառավարությանը անհապաղ միջամտելու Օսմանյան կայսրության գործերին և վերահսկողության վերցնելու Արևմտյան Հայաստանը՝ հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության նպատակով (էջ 71): Մամուլը աներկբայորեն քննադատում էր «մեծ հայասերներ» Գլադստոնի, Սոլսբերիի և այլոց երկդիմի պահվածքը հայկական խնդիրների նկատմամբ, ուղղակիորեն նշում, որ Հայկական հարցի շուրջ բարձրացրած աղմուկի ներքո Անգլիան փորձում էր Թուրքիային կրկին իր ազդեցությանը ենթարկել: Այդ նույն քաղաքականությունը դիտարկվում է Ա. Կիրակոսյանի անգլոթուրքական հարաբերություններին, ապա և Օսմանյան կայսրության բաժանման շուրջ անգլո-գերմանական բանակցություններին նվիրված հոդվածներում: Հանգամանալից վերլուծվում է Մեծ տերությունների պահվածքի

տնտեսական և քաղաքական բաղադրիչը 1896 թ. օգոստոսին Կ. Պոլսում «Բանկ Օտոմանի» գրավումից հետո տեղ գտած հայկական ջարդերի ժամանակ: Սրան հաջորդում է Հայկական հարցում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի քաղաքականության վերլուծությունը, պարզաբանվում է այն իրողությունը, թե ինչու ֆրանսիական իշխանությունները այնպես էլ հանդես չեկան Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության պաշտպանությամբ: Բերվում է նաև Ռուսաստանի արտգործնախարար Լոբանով-Ռոստոցկի 1895 թ. հունիսի հայտարարության դրվագն այն մասին, որ իր երկիրը «խոչընդոտելու է Ասիայում այնպիսի տարածքի ստեղծմանը, որտեղ հայերը կարող էին օգտվել բացառիկ իրավունքներից» (էջ 107): Հաջորդ հրապարակման մեջ Ա. Կիրակոսյանն անդրադառնում է ամերիկյան քաղաքականությանը Մերձավոր Արևելքում 1890-ական թթ. երկրորդ կեսին: Նշվում են այդ քաղաքականության բնութագրական գծերից մի քանիսը՝ միսիոներների, ուսուցիչների, բժիշկների գործուղում կայսրության քրիստոնյա բնակչությամբ տարածքներ, դրանցում ամերիկյան ուսումնական հաստատությունների ստեղծում: Այսինքն, տեղի էին ունենում հոգևոր ոլորտի ամերիկանացման փորձեր: Սրա անուղղակի հետևանքների դրսևորումներից էր հայության արտագաղթի սկիզբը ԱՄՆ: Միևնույն ժամանակ հեղինակը բերում է փաստեր ամերիկյան հասարակության՝ արևմտահայերի աջակցությանն ուղղված գործունեությունից, որի դրսևորումներից էին ամերիկյան Կարմիր խաչի և դրա նախագահ Կլարա Բարտոնի ձեռնարկումները 1896 թ.: Սրան հաջորդում է Մերի Քոչարի հայ-թուրքական հասարակական-քաղաքական հարաբերություններին նվիրված մենագրության գրախոսությունը, որն ընթերցողին հնարավորություն է տալիս պատկերացում ունենալու ժամանակի հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշման մասին Հայկական հարցի շուրջ:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայաստանը» համառոտ հոդվածին հաջորդում են այդ՝ արդեն արմատապես փոխված ժամանակահատվածում Հայկական հարցի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի (Վուդրո Վիլսոնի) և Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումների մասին հրապարակումները: Այսպես, պատերազմի ընթացքում, չնայած բրիտանական քաղաքական գործիչների տարաբնույթ հայտարարություններին, դիվանագիտական քննարկումներում Հայաստանին անկախություն կամ ինքնուրույնություն տրամադրելու մասին խոսք անգամ չէր լինում: Դա դրսևորվեց 1916 թ. Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրում, ապա և Մուդրոսի 1918 թ. զինադադարի կետերում: Բրիտանական միջամտության հետևանքով Ղարաբաղ մտած Անդրանիկի զորաջոկատը հեռացավ երկրամասից, հայաբնակ Ախալքալաքը միացվեց Վրաս-

տանին, իսկ Լոռին հայտարարվեց չեզոք գոտի և բրիտանական զինվորների վերահսկողության ներքո էր, վերջապես, բրիտանական զինվորական հրամանատարության չհամաձայնեցված և ոչ վճռական գործողությունների հետևանքով թուրքական զորքերի դուրսբերումը Կարսից ձգձգվեց մինչև 1919 թ. ապրիլը: Իսկ Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո Լլոյդ Ջորջի կառավարությունն ամբողջությամբ «ազատվեց» Հայաստանի մասով դրա իրականացման վերահսկողությունից՝ հանձնելով այն ԱՄՆ-ին: Առաջին համաշխարհայինի տարիներին Ավստրո-Հունգարիան մեծ անտարբերությամբ էր վերաբերվում հայերի զանգվածային ջարդերի մասին լուրերին, երկրի կառավարությունը ոչ մի անգամ հանդես չեկավ երիտթուրքական իշխանությունների քաղաքականության դեմ: Նմանատիպ վարքագիծ էր դրսևորում Իտալիայի կառավարությունը: Հաջորդիվ Ա. Կիրակոսյանը հանգամանորեն անդրադառնում է Վուդրո Վիլսոնի քաղաքականությանը Հայկական հարցում և մատնանշում, որ ԱՄՆ նախագահի արբիտրաժային որոշումն այնպես էլ չիրագործվեց՝ Թուրքիային Խորհրդային Ռուսաստանի տրամադրած ռազմաքաղաքական օժանդակության պատճառով: Ծավալուն աշխատանք է նվիրված խորհրդա-թուրքական հարաբերություններին՝ Հայկական հարցի զարգացումների տեսանկյունից: Հանգամանորեն վերլուծելով այդ հարաբերությունների ելևէջները՝ հեղինակն իր եզրակացություններում մասնավորապես նշում է, որ «խորհրդային-թուրքական համագործակցության, որի նպատակն էր իբր թե «Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը», զոհը դարձավ առաջին հերթին հայ ժողովուրդը, որի մղած ազատագրական պայքարն ընկալվում և ներկայացվում էր որպես Թուրքիայի սուլթերեության նկատմամբ իմպերիալիստական նկրտումների դրսևորում» (էջ 214):

Ժողովածուի երկրորդ բաժինը գրեթե ամբողջությամբ պատմագրական բնույթի է. առաջին և երկրորդ հրապարակման մեջ մասնավորապես անդրադարձներ են XIX դարավերջի անգլիական պատմագրության ու գրականության մեջ Հայկական հարցի քննարկումներին: Մեկ այլ աշխատանքի շուրջ հինգ տասնյակ էջերում Ա. Կիրակոսյանը ներկայացրել է ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան, թուրքական պատմագրության և գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի շուրջ հրապարակումների կարևորագույն դրույթները՝ մեկ առ մեկ անդրադառնալով և արժանին մատուցելով տարբեր հեղինակների աշխատանքներին: Ներկայացվել է նաև ցեղասպանության խնդրի քննարկումը Ժողովուրդների մշտական տրիբունալում (1984 թ.): Հայոց ցեղասպանության որոշ տեսանկյունների քննարկումը Արևմուտքում ընդհանրացնող բնույթի հոդվածը շարադրված է Ռ. Սաֆրաստյանի հետ: Այս հեղինակները նաև առաջինն էին, որ խորհրդահայ

գիտական պարբերականում հոդված հրապարակեցին Հայոց ցեղասպանության շուրջ Եվրախորհրդարանի 1987 թ. որոշման, ինչպես նաև օսմանյան արխիվների «բացման» խնդրի մասին: Հայր և որդի Կիրակոսյանների համատեղ աշխատանքում վեր է հանված տասնամյակներ շարունակ հանիրավի մոռացության մատնված հայ ականավոր պատմաբան, գրական և մշակութային գործիչ Ալեքսեյ Զիվելեգովի գործունեությունը՝ շեշտադրում անելով նրա՝ մինչխորհրդային և խորհրդային շրջանում Հայկական հարցի շուրջ ծավալած ձեռնարկումներին: Ժողովածուն եզրափակվում է Ժամանակակից ամերիկյան հանրագիտարաններում ցեղասպանության հայեցակարգի և, մասնավորապես, Հայոց ցեղասպանության հարցի հանգամանալիքները: Որպես հավելված՝ ներկայացված է Հայկական հարցի շուրջ ռուսերեն հրապարակումների մատենագիտությունը: Չնայած այս նյութի մեծ մասը շարադրված է 1985 թ., սակայն հետագա տասնամյակներին հեղինակը պարբերաբար լրացրել է այն և դարձրել համեմատաբար ամբողջական: Ժողովածուում հիշատակվող անունների և տեղանունների ցանկն էապես դյուրացնում է գրքից օգտվողների գործը:

Արման Կիրակոսյանի «Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմության և պատմագրության ակնարկներ» ստվարածավալ ժողովածուն փաստառատ շարադրանք ունեցող ուշագրավ և խիստ այժմեական աշխատություն է, այն ռուսալեզու ընթերցողին, ընդհանրապես հարցով հետաքրքրվող յուրաքանչյուր անձի փոխանցում է առաջին հերթին գիտելիք և անհրաժեշտ տեղեկատվություն թեմայի մասին: Աշխատությունը կարևոր և արժեքավոր ներդրում է Հայկական հարցի ուսումնասիրության բնագավառում:

ՄԱՐԻԹՅԱՆ Հ.Տ.

Պատմական գիտությունների դոկտոր